

Jan Pilecki, Zygmunt Gruntkowski

Preferowane wartości oraz umiejętności społeczne młodzieży niewidomej i widzącej

Problematyka badań

Pod wpływem oddziaływań różnorodnych grup społecznych oraz w procesie nabywania doświadczeń u jednostki ludzkiej kształtuje się określony system wartości. System ten, jako struktura poznawcza, jest zdaniem wielu badaczy i teoretyków (G. W. Allport 1988, T. M. Newcomb, R. H. Turner, P. E. Converse 1970, C. Matuszewicz 1975, J. Reykowski 1979, S. Nowak 1975), jednym z podstawowych mechanizmów regulujących zachowanie człowieka. Ukierunkowuje on aktywność jednostki oraz determinuje jej zachowania społeczne. Szczególną rolę w tym względzie przypisuje się wartościom moralnym. Znajomość preferowanych przez dzieci i młodzież wartości może mieć niemałe znaczenie dla procesu wychowania. Wielu autorów (K. Matuszewicz 1975, M. Marody 1976, R. Przybysz, S. Wiśniewski 1978, A. Sosnowski, J. Walkowiak 1986, J. Śliwak 1985, A. Giryński 1989 i in.) dokonało próby analizy porównawczej wartości akceptowanych i odrzucanych przez różne grupy dzieci i młodzieży.

Niniejsza praca ma na celu uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania problemowe:

- Jakie wartości preferuje młodzież niewidoma?
- Czy istnieją istotne różnice między młodzieżą niewidomą i widzącą w zakresie preferowania określonych wartości?
- Czy istnieje związek między akceptacją określonych wartości przez młodzież niewidomą a jej umiejętnościami społecznymi?

Metodologia badań

Zastosowane metody badawcze

W badaniach wykorzystano Test Wyboru Wartości Moralnych w opracowaniu C. Matuszewicza (1975) oraz skalę umiejętności społecznych dla dzieci i młodzieży Matsona (MESSY) w adaptacji W. i J. Pileckich.

Test Wyboru Wartości Moralnych składa się z opisu 20 stylów życia, reprezentujących powszechnie przyjęte w społeczeństwie wartości. Są to takie style: 1) „wygodnictwa”, 2) „społecznika”, 3) „konsumpcyjny”, 4) „władczy”, 5) „autorytetu moralnego”, 6) „twórczo-perfekcjonistyczny”, 7) „hedonistyczny”, 8) „patriotyczny”, 9) „ciułająco-mieszkański”, 10) „obserwatora”, 11) „cyganeryjny”, 12) „eschatologiczny”, 13) „cwaniaka życiowego”, 14) „człowieka czynu”, 15) „domatora”, 16) „mizantropa”, 17) „życia dla miłości”, 18) „oportunisty”, 19) „profesjonalisty” i 20) „cyniczno-sceptyczny”. Osoby badane miały za zadanie wymienić w układzie hierarchicznym pięć najbardziej odpowiadających im stylów życia oraz dokonać oceny wszystkich stylów w skali pięciostopniowej.

Skala umiejętności społecznych Matsona posiada dwie wersje:

A – dla ucznia;

B – dla nauczyciela.

Wersja dla ucznia składa się z 62 zdań oznajmujących w pierwszej liczbie osoby pojedynczej. Opisują one różnego rodzaju zachowania społeczne, które zgodnie z koncepcją autora odnoszą się do czterech czynników:

- 1) właściwe umiejętności społeczne;
- 2) niewłaściwe umiejętności społeczne;
- 3) impulsywność/nieposłuszeństwo;
- 4) zbyt duża pewność siebie;
- 5) zazdrość/zamknięcie w sobie.

Oto przykłady twierdzeń dotyczących poszczególnych czynników:

1. Właściwe umiejętności społeczne: „Mam wielu przyjaciół”, „Dzielę się z innymi tym, co mam”, „Cieszę się, gdy komuś coś się uda”.

2. Niewłaściwe umiejętności społeczne: „Robię innym na złość, a nawet się znęcam”, „Biorę i używam cudze rzeczy, nie pytając o pozwolenie”, „Gardzę innymi dziećmi”.

3. Impulsywność/nieposłuszeństwo: „Łatwo się złościę”, „Jestem uparty”, „Wtrącam się, przerywam innym rozmowę”.

4. Zbyt duża pewność siebie: „Myślę, że wiem wszystko”, „Zachowuję się tak, jak byłbym lepszy od innych”.

5. Zazdrość/zamknięcie w sobie: „Jestem zły i zazdrosny, gdy innym wiedzie się lepiej”, „Czuję się samotny”.

Badane osoby dokonują samooceny na pięciostopniowej skali, zaznaczając jak często występuje u nich dane zachowanie.

Wersja dla nauczyciela składa się z 63 zdań oznajmujących, które opisują społeczne zachowania się ucznia i odnoszą się tylko do dwóch czynników:

- 1) niewłaściwe zachowania/impulsywność;
- 2) właściwe umiejętności społeczne.

Również nauczyciel ocenia częstotliwość występowania określonych zachowań swoich wychowanków na pięciostopniowej skali.

Organizacja badań i charakterystyka badanych grup

Badania zostały przeprowadzone w 1991 roku w Liceum Zawodowym, przy Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci Niewidomych i Niedowidzących w Krakowie, w Zasadniczej Szkole Zawodowej Mechanizacji Rolnictwa w Krakowie, w Zasadniczej Szkole Zawodowej Mechanizacji Rolnictwa w Jedliczu oraz w Zespole Szkół Zawodowych nr 1 w Krośnie.

Badaniami objęto łącznie 90 uczniów, w tym 60 chłopców i 30 dziewcząt. Grupę podstawową stanowiło 45 uczniów niewidomych i niedowidzących. Grupa kontrolna składała się z 45 uczniów widzących. Zarówno w grupie podstawowej, jak i kontrolnej było 30 chłopców i 15 dziewcząt. Wiek badanej młodzieży kształtował się w granicach od 15 do 20 lat. Wersję skali społecznych umiejętności dla nauczyciela wypełniali wychowawcy badanych uczniów.

Wartości preferowane przez młodzież niewidomą i widzącą

Badani uczniowie mieli za zadanie wybór pięciu stylów życia, które odzwierciedlają wartości, według których pragną oni postępować. Uzyskane wyniki, przedstawione w tabeli 1, pozwalają stwierdzić, jak często poszczególne style były uznawane za najbardziej atrakcyjne w grupie podstawowej (młodzież niewidoma) i kontrolnej (młodzież widząca).

Tab. 1. Style życia wybierane przez młodzież niewidomą i widzącą odzwierciedlające aprobowane przez nią wartości

Style życia	Badana młodzież			
	grupa podstawowa		grupa kontrolna	
1. „wygodnictwa	7	15,6	16	35,6
2. „społecznika”	14	31,1	13	28,9
3. „konsumpcyjny”	2	4,4	12	26,7
4. „władczy”	8	17,8	10	22,2
5. „autorytetu moralnego”	36	80	29	64,4
6. „twórczo-perfekcjonistyczny”	14	31,1	12	26,7
7. „hedonistyczny”	11	24,4	11	24,4
8. „patriotyczny”	10	22,2	18	40
9. „ciułająco-mieszkański”	8	17,8	12	26,7
10. „obserwatora”	2	4,4	4	8,9
11. „cyganeryjny”	13	28,9	7	15,6
12. „eschatologiczny”	15	33,3	15	33,3
13. „cwaniaka życiowego”	3	6,7	3	6,7
14. „człowieka czynu”	3	6,7	10	22,2
15. „domatora”	29	64,4	22	48,9
16. „mizantropa”	7	15,6	3	6,7
17. „życia dla miłości”	35	77,8	15	33,3
18. „oportunistyczny”	2	4,4	5	11,1
19. „profesjonalny”	7	15,6	9	20
20. „cyniczno-sceptyczny”	0	0	0	0

Analiza uzyskanych rezultatów badań wykazuje, że:

1. Styl „wygodnictwa” – który reprezentuje wartości koncentrujące się wokół wygodnego, spokojnego i ustabilizowanego życia – był bardziej preferowany przez młodzież widzącą (35,6%) niż przez młodzież niewidomą (15,6%).

2. Styl „społecznika” – akcentujący wartości zaangażowania się na rzecz pomocy innym ludziom, troskę o dobro społeczne, przeciwdziałanie złu – był nieco bardziej popularny wśród uczniów niewidomych (31,1%) niż wśród uczniów pełnosprawnych (28,9%).

3. Styl „konsumpcyjny” – koncentrujący się na zaspokajaniu własnych potrzeb, używaniu świata – był zdecydowanie odrzucany przez młodzież niewidomą (4,4%). Młodzież pełnosprawna wybierała ten styl znacznie czę-

ściej (26,7%). Na uwagę zasługuje fakt, że różnica w preferencji zbliżonych do siebie stylów – „wygodnictwa” i „konsumpcji” – między badanymi grupami jest jednakowa i wynosi około 20%.

4. Styl „władczy” – charakteryzujący się dążeniem do dominowania nad innymi, zdobycia znaczenia i władzy bez względu na konsekwencje – był w niewielkim stopniu preferowany przez uczniów niewidomych (17,8%) i widzących (22,4%).

5. Styl „autorytetu moralnego” – akcentujący respektowanie wartości moralnych, postępowanie zgodnie z własnym sumieniem mimo nacisków otoczenia, uczciwość i sprawiedliwość oraz szacunek dla drugiego człowieka – był akceptowany przez większość młodzieży niewidomej (80%) i pełnosprawnej (64,4%).

6. Styl „twórczo-perfekcjonistyczny” – który podkreśla znaczenie oryginalności, samodzielności i twórczego zaangażowania we wszystkich dziedzinach życia – był preferowany przez około 1/3 (31,1%) – niewidomi, 26,7% – widzący) badanych uczniów.

7. Styl „hedonistyczny” – w którym podstawową wartością jest przeżywanie przyjemności – był w równym stopniu aprobowany przez młodzież obydwu grup (24,4%).

8. Styl „patriotyczny” – podkreślający znaczenie poszanowania i działalności na rzecz własnej ojczyzny – był częściej wybierany przez uczniów widzących (40%) niż niewidomych (22,2%).

9. Styl „ciułająco-mieszkański” – zgodnie z którym naczelną zasadą życiową jest zdobywanie i gromadzenie dóbr materialnych – był częściej przyjmowany przez młodzież pełnosprawną (26,7%) niż niewidomą (17,8%).

10. Styl „obserwatora” – charakteryzujący się bierną postawą wobec wydarzeń oraz obojętnością na sprawy świata, ludzkie problemy i radości – był rzadko aprobowany zarówno przez uczniów z grupy podstawowej (4,4%), jak i kontrolnej (8,9%).

11. Według stylu „cyganeryjnego” – który eksponuje wartości doznań estetycznych oraz beztroskiego życia – pragnie żyć 28,9% badanej młodzieży niewidomej i 15,6% młodzieży widzącej.

12. Styl „eschatologiczny” – ukazujący wartość religii, w której do istoty należy osiągnięcie zbawienia wiecznego oraz modlitwa, postawa pokory i nieangażowanie się w sprawy tego świata – był w równym stopniu preferowany przez uczniów obu grup (33,3%).

13. Styl „cwaniaka życiowego” – charakteryzujący się umiejętnością radzenia sobie w różnych sytuacjach życiowych oraz chytryością i łączeniem sukcesu z przygodą i ryzykiem – był zdecydowanie odrzucany przez grupę podstawową i kontrolną (6,7%).

14. Styl „człowieka czynu” – zgodnie z którym działanie, realizacja praktycznych celów, praca oraz przekształcanie środowiska stanowią naczelną wartość i kryterium oceny innych ludzi – był znacznie rzadziej wybierany przez młodzież niewidomą (6,7%) niż pełnosprawną (22%).

15. Styl „domatora” – wysuwający na pierwszy plan życie rodzinne – był dość popularny wśród badanej młodzieży, lecz bardziej preferowany przez grupę podstawową (64,4%) niż kontrolną (48,9%).

16. Styl „mizantropa” – będący przeciwieństwem stylu „domatora”, charakteryzujący się izolowaniem się od środowiska społecznego, chęcią samotnego życia i brakiem zaufania do ludzi – był rzadko wybierany przez badaną młodzież, częściej jednak przez uczniów niewidomych (15,6%) niż widzących (6,7%). Okazuje się więc, że wśród młodzieży niewidomej, w porównaniu z młodzieżą pełnosprawną, więcej jest też osób, które preferują życie samotne.

17. Styl „życia dla miłości” – podkreślający prymat miłości we wszelkich postaciach, która charakteryzuje się poświęceniem, serdecznością, wyrozumiałością i wiernością – był stylem najczęściej wybieranym przez młodzież niewidomą (aż 80%). Około 1/3 (33,3%) grupy kontrolnej zaliczyła ten styl do pięciu najbardziej cenionych.

18. Styl „oportunisty” – eksponujący uległość i podporządkowanie się innym był preferowany tylko przez 4,4% uczniów niewidomych i 11,1% uczniów widzących.

19. Styl „profesjonalisty” – zgodnie z którym podstawową wartością jest praca i sukces zawodowy – był raczej rzadko wybierany przez grupę podstawową (15,6%) i kontrolną (20%).

20. Styl „cyniczno-sceptyczny” – prezentujący totalną niewiarę i brak zaufania do innych ludzi oraz głoszonych przez nich przekonania, pogardę dla jakiegokolwiek zaangażowania i wszelkich norm społecznych – był zdecydowanie odrzucany przez badaną młodzież i nie uzyskał ani jednego wyboru w grupie podstawowej i kontrolnej.

W dalszej części zostanie określone, które z przedstawionych stylów były najbardziej, a które najmniej preferowane w badanych grupach.

Młodzież niewidoma za najbardziej atrakcyjne uznała następujące style:

1. „autorytetu moralnego” (80%);
2. „życia dla miłości” (77,8%);
3. „domatora” (64,4%);
4. „eschatologiczny” (33,3%);
5. „społecznika” oraz styl „twórczo-perfekcjonistyczny” (31,1%).

Młodzież widząca natomiast najwyżej oceniła takie style, jak:

1. „autorytetu moralnego”;
2. „domatora” (48,9%);
3. „patriotyczny” (40%);
4. „wygodnictwa” (35,6%);
5. „życia dla miłości” (33,3%).

Do najmniej preferowanych stylów w grupie podstawowej należą:

1. „cyniczno-sceptyczny” (0%);
2. „oportunisty” (4,4%);
3. „obserwatora” (4,4%);
4. „konsumpcyjny” (4,4%);
5. „cwaniaka życiowego” oraz styl „człowieka czynu” (6,7%).

Najmniej popularne style w grupie kontrolnej to:

1. „cyniczno-sceptyczny” (0%);
2. „cwaniaka życiowego” (6,7%);
3. „mizantropa” (6,7%);
4. „obserwatora” (6,7%);
5. „oportunisty” (11,1%).

Z powyższej analizy wynika, że większość stylów była w podobnym stopniu preferowana przez młodzież niewidomą i widzącą. Do najbardziej atrakcyjnych stylów młodzież obu grup zaliczyła style reprezentujące wartości pozytywnie i wysoko oceniane w społeczeństwie. Wyjątek stanowi styl „wygodnictwa”, który zajął czwarte miejsce pod względem preferencji w grupie uczniów pełnosprawnych. Na podobnej zasadzie młodzież wybierała, jako godne naśladowania, style odzwierciedlające wartości negatywne bądź nisko oceniane przez większą część społeczeństwa. Jedynie styl „człowieka czynu”, raczej wysoko wartościowany społecznie, był bardzo rzadko wybierany przez młodzież niewidomą.

Tab. 2. Różnice między młodzieżą niewidomą i widzącą w zakresie preferowania poszczególnych stylów życia

Nazwa stylu	P – %	K – %	R – %	tp	$\alpha <$
1. „życia dla miłości”	77.8	33.3	44.5	4.48	0.01
2. „konsumpcyjny”	4.4	26.7	22.3	3.16	0.01
3. „wygodnictwa”	15.6	35.6	20	2.21	0.05
4. „patriotyzmu”	22.2	40	17.8	1.87	0.05
5. „autorytetu moralnego”	80	64.4	15.6	1.74	0.05
6. „domatora”	64.4	48.9	15.5	1.67	0.05
7. „człowieka czynu”	6.7	22.2	15.5	2.05	0.05
8. „cyganeryjny”	28.9	15.6	13.3	0.63	n.i.

P – %: wybory poszczególnych stylów w grupie podstawowej w procentach;
 K – %: wybory poszczególnych stylów w grupie kontrolnej;
 R – %: różnica;
 tp: wartość statystyki tp;

Tabela 2 przedstawia style, które najbardziej różnicowały badane grupy pod względem preferowania poszczególnych wartości. Do zbadania istotności różnic zastosowano test porównujący częstości dla dwóch prób niezależnych (Góralski 1987). Stwierdzono istnienie różnic istotnych statystycznie między porównywanymi grupami w zakresie preferencji siedmiu stylów. Młodzież niewidoma znacznie częściej wybierała style „życia dla miłości”, „autorytetu moralnego” oraz „domatora”. Natomiast uczniowie widzący o wiele częściej opowiadali się za takimi stylami, jak: „konsumpcyjny”, „wygodnictwa”, „patriotyzmu” i „człowieka czynu”. Młodzież z grupy podstawowej o wiele częściej niż z grupy kontrolnej opowiadała się ponadto za stylem „cyganeryjnym” (różnica nieistotna statystycznie).

Umiejętności społeczne młodzieży niewidomej i widzącej

Tab. 3. Średnie wartości i odchylenia standardowe wyników uzyskanych na skali MESSY w wersji dla ucznia oraz wartości statystyki t

Czynniki skali MESSY	Grupa podstawowa		Grupa kontrolna		t	$\alpha <$
	X	S	X	S		
1. Właściwe zachowania społeczne	90.35	7.96	87.60	12.72	1.23	n.i.
2. Niewłaściwe zachowania społeczne	31.95	4.39	29.73	4.50	2.36	0.05
3. Impulsywność/nieposłuszeństwo	13.95	2.09	12.53	3.30	2.45	0.05
4. Zbytńia pewność siebie	10.05	2.70	10.71	3.58	1.01	n.i.
5. Zazdrość/zamknięcie w sobie	9.85	1.52	9.08	3.40	1.38	n.i.

Analiza porównawcza wyników uzyskanych przez badaną młodzież wskazuje na istnienie różnic istotnych statystycznie między omawianymi grupami w zakresie samooceny zachowań społecznych. Okazuje się, że uczniowie niewidomi w większym stopniu niż uczniowie widzący przypisują sobie zachowania i cechy osobowości związane z takimi czynnikami wyróżnianymi przez skalę MESSY, jak: niewłaściwe umiejętności społeczne oraz impulsywność/nieposłuszeństwo (różnice istotne statystycznie). Równocześnie nieco wyżej oceniają swoje umiejętności społeczne oraz określają siebie jako bardziej zazdrosnych i mniej pewnych siebie (różnice nieistotne statystycznie).

Tab. 4. Średnie wartości i odchylenia standardowe wyników uzyskanych na skali MESSY w wersji dla nauczyciela oraz wartości statystyki t

Czynniki skali MESSY	Grupa podstawowa		Grupa kontrolna		t	$\alpha <$
	X	S	X	S		
1. Niewłaściwe zachowania i impulsywność	97.76	14.04	94.83	15.93	0.92	n.i.
2. Właściwe umiejętności społeczne	66.25	6.54	69.76	9.32	2.06	0.05

W ocenie nauczycieli właściwe zachowania społeczne charakteryzują w większym stopniu uczniów pełnosprawnych (różnica istotna statystycznie), natomiast niewłaściwe zachowania społeczne bardziej cechują młodzież niewidomą (różnica nieistotna statystycznie).

Wnioski końcowe

Z przeprowadzonych badań wynika, że zarówno młodzież widząca, jak i niewidoma najwyżej ceni te wartości, które są pozytywnie i wysoko oceniane w społeczeństwie. Są to takie wartości, jak: życie zgodne z normami moralnymi, miłości oraz rodzina. Grupa uczniów niewidomych za najbardziej atrakcyjne uznaje ponadto wartości religijne, społeczną aktywność oraz twórcze życie, a uczniowie pełnosprawni – wygodę oraz patriotyzm.

Analogicznie najmniej popularnymi w obu grupach są wartości negatywne oceniane przez większość społeczeństwa: cynizm i sceptycyzm, cwaniactwo, oportunizm oraz bierne obserwowanie życia. Młodzież niewidoma również nie wykazuje aprobaty dla życia konsumpcyjnego oraz praktycznej działalności, a młodzież widząca – dla życia samotnego, w którym nie ma miejsca dla bliskich związków międzyludzkich.

Bliższa analiza wyników wykazuje jednak, że pomimo podobieństwa w hierarchii preferowanych wartości badane grupy przypisują znacznie wyższe lub niższe znaczenie niektórym stylom życia. Uczniowie niewidomi znacznie częściej niż uczniowie widzący uznają za godne pożądaniami takie wartości, jak: miłość, rodzina, życie zgodne z zasadami moralnymi, przeżycia estetyczne, dobro społeczne, twórcze życie. Z kolei uczniowie pełnosprawni częściej preferują wartości postawy, które zapewniłyby im łatwe i dostatnie życie oraz praktyczną działalność i zaangażowanie na rzecz własnej ojczyzny.

Z pewnym uproszczeniem większość prezentowanych wyżej stylów życia można przyporządkować do grup wartości wyróżnionych przez E. Sprangera (1924). Klasyfikacja ta przyjęta i zmodyfikowana przez G.W. Allporta (1988) wyodrębnia 6 typów wartości: teoretyczne, społeczne, ekonomiczne, estetyczne, polityczne i religijne. Przyjmując powyższą koncepcję można stwierdzić, że młodzież niewidoma bardziej niż młodzież widząca preferuje wartości społeczne (miłość, życie zgodne z normami moralnymi, społeczne zaangażowanie) i estetyczne, natomiast znacznie niżej ceni wartości ekonomiczne (wygodny i konsumpcyjny tryb życia). Tak wysoka ocena wartości społecznych a zarazem zdecydowane odrzucenie postaw, które pomagają łatwiej żyć oraz pozwalają na stabilizację życiową świadczą o pewnym rygoryzmie i idealizmie moralnym młodzieży niewidomej.

Zgodnie z tezą o regulacyjnej i motywacyjnej funkcji preferowanego systemu wartości należałoby spodziewać się, iż młodzież niewidoma bardziej niż pełnosprawna dąży do kontaktów z innymi ludźmi, potrafi zachować się w sytuacjach społecznych zgodnie z przyjętymi i akceptowanymi standardami w danym środowisku. Tymczasem wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że niewidomi uczniowie w mniejszym stopniu niż widzący charakteryzują się właściwym zachowaniem społecznym oraz, że częściej występują u nich zachowania określane jako niewłaściwe społecznie. Uzyskane wyniki znajdują potwierdzenie w pracach niektórych autorów (B.A. Wright 1965, B. Bateman 1973, T. Majewski 1983, Z. Sękowska 1991 i in.). Można zatem przypuszczać, że zachowania społeczne niewidomych zdeterminowane są przez inne czynniki, które ograniczają regulacyjną funkcję systemu wartości. Z. Sękowska (1991) twierdzi, że trudności przystosowawcze osób niewidomych mają swe źródło w zaburzonej osobowości. Jednostki niewidome, ze względu na swoje inwalidztwo, są w szczególności w sposób narażone na zakłócenia równowagi psychicznej. Trudności w zaspo-

kajaniu wielu potrzeb, częste stany frustracji prowadzą m.in. do zakłóceń w kształtowaniu obrazu siebie. Wizerunek własny jest natomiast jednym z ważniejszych czynników modyfikujących zachowanie społeczne człowieka. Według T. Majewskiego (1971, 1983) koncepcja „ja” u niewidomych ujawnia się często w zachowaniach dwojakiego rodzaju, to jest: albo w niedocenianiu swoich możliwości, które objawia się w kompleksie niższości i postawie lękowej albo w przecenianiu siebie, fantazjowaniu i nierealistycznym stosunku do siebie i otoczenia.

Literatura

- Allport G. W., *Osobowość i religia*, Pax, Warszawa 1988
- Bateman B. P., *Dziecko niewidome i niedowidzące*, w: Haring N. G., *Metody pedagogiki specjalnej*, PWN, Warszawa 1973
- Giryński A., *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim w rolach społecznych*, WSPS, Warszawa 1989
- Góralski A., *Metody opisu i wnioskowania statystycznego w psychologii i pedagogice*, PWN, Warszawa 1987
- Majewski T., *Z zagadnień rehabilitacji niewidomych*, CSR, Warszawa 1971
- Majewski T., *Psychologia niewidomych i niedowidzących*, PWN, Warszawa 1983
- Marody M., *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, PWN, Warszawa 1976
- Matuszewicz C., *Psychologia wartości*, PWN, Warszawa 1975
- Newcomb T. M., Turner R. H., Converse P. E., *Psychologia społeczna. Struktura interakcji społecznych*, PWN, Warszawa 1970
- Przybysz R., Wiśniewski S., *Uznawane wartości w opiniach młodzieży różnych typów szkół podstawowych*, Kwartalnik Pedagogiczny 1991 nr 4
- Sękowska Z., *Przystosowanie społeczne młodzieży niewidomej*, WSiP, Warszawa 1991
- Sosnowski A., Walkowiak J., *Wartości a poziom przystosowania społecznego młodych mieszkańców osiedli*, Studia Socjologiczne 1986 nr 1
- Śliwak J., *Kierunek studiów a preferencja wartości*, Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne 1985 nr 1
- Wright B. A., *Psychologiczne aspekty fizycznego inwalidztwa*, PWN, Warszawa 1965